

БОЯНСКАТА ЦЪРКВА „СВ. НИКОЛА И СВ. ПАНТЕЛЕЙМОН” Д-р Божидар Димитров

Боянската църква се намира в село (днес вече квартал на София) Бояна. Селото е разположено в южните поли на планината Витоша. Обградено е от гъсти гори, територията му е прорязана от бистри планински ручей, въздухът е чист и свеж. От средата на XX век поради описаните по-горе дадености селото се превръща в резиденциалния квартал на София.

Боянската църква е сравнително неголям християнски храм, строен на части през XI, XIII и XIX век. Църквата е обявена от ЮНЕСКО за паметник на световното културно наследство. В този списък, съдържащ около 1000 паметници от цял свят, Боянската църква е един от седемте български паметници. Световната си слава Боянската църква дължи не на архитектурата си, а на стенописите от 1259 г., рисувани от един изключително талантилив за времето художник. Неговите изразни средства са революция в европейската живопис и не случайно някои учени го наричат предшественик на Европейския Ренесанс.

Киторски надпис от 1259 г., северната стена на нартекса (втората част на църквата)

Графит (надпис с въглен "Аз Василий писах"), западна фасада, 1259 г.

СРЕДЕЦ - БОЯНА

Боянската църква се намира в село (днес вече квартал на София) Бояна. Селото е разположено в южните поли на планината Витоша. Обградено е от гъсти гори, територията му е прорязана от бистри планински ручей, въздухът е чист и свеж. От средата на XX век поради описаните по-горе дадености селото се превръща в резиденциалния квартал на София. Тук се издигат постепенно сградите на държавните резиденции и вилите на висшите комунистически партийни и държавни функционери. След демократизацията на България старите селски къщи са изкупени и на тяхно място се поя-

вяват дворците на новите български бизнесмени и политици.

Боянската църква е сравнително неголям християнски храм, строен на части през XI, XIII и XIX век. Църквата е обявена от ЮНЕСКО за паметник на световното културно наследство. В този списък, съдържащ около 1000 паметника от цял свят, Боянската църква е един от седемте български паметници. Световната си слава Боянската църква дължи не на архитектурата си, а на стенописите от 1259 г., рисувани от един изключително талантлив за времето художник. Неговите изразни средства са революция в европейската живопис и не случайно някои учени го наричат предшественик на Европейския Ренесанс.

Но как тази прекрасна живопис се появява в църквата на едно бедно планинско село, каквото е Бояна през Средните векове. Работата на един висококвалифициран художник през тази епоха струва цяло състояние, което селото не може да си позволи. Отговорът на този въпрос е невъзможен, без да се изясни историята на днешната българска столица София и Бояна през Средните векове.

София, както може да се види от всяка карта, е разположена в центъра на Югоизточна Европа. През тази част на Стария континент минава най-краткият път от Западна и Средна Европа за Азия, наречен от римляните "Виа Милитарис". Римляните оценяват стратегическото разположение на малкото тракийско селище на племето серди и изграждат град, укрепен с мощни крепостни стени и получил името Сердика. При разделянето на империята в началото на IV век император Константин Велики иска тук да бъде столицата на Източната Римска империя, заявявайки в Сената: "Сердика е моят Рим." Сенаторите обаче го заставят да приеме столицата да бъде изградена в малкото градче Византион на Босфора, преименувано в Константинопол.

Когато българите формирали своя държава в 632 г. и овладели до 812 г. почти целия Балкански полуостров (без крайните му южни части), Сердика се оказва в централната част на територията на България. Поради това градът е наречен Средец (в средата, в центъра б.а). Поради геополитически причини за България стратегическото му положение е изключително важно. Овлабяването на Средец от нападател от юг, запад или изток означава да се изгуби териториалната връзка между двете най-големи български области - Мизия и Македония. Ето защо, овладели в 809 г. града, българските царе винаги оставят за негови управители един от братята си или близки роднини - несъмнено най-доверените им хора. От древните хроники виждаме, че в 986 г. управител на града е бил Аарон, брат на българския цар

Самуил. Цар Иван Асен II (1218 - 1241) също поставил брат си Александър за управител на Средец с титлата севастократор, която е втората по значимост титла в българската държавна йерархия. През 1257 г. на българския престол е избран за цар Константин Тих, дотогава управител на Скопие, който назначава отново братовчед си севастократор Калоян за управител на Средец. Именно той, както личи от запазения дарителски надпис на старобългарски език, в 1259 г. изградил втората част на църквата (продължение на малката селска църква от XI век), както и платил на навярно прочут още тогава даровит художник да нарисува стенописите, които е трябвало да има в църквите съгласно православния християнски канон (закон б.а.).

Но защо севастократор Калоян насочва сериозни финансови средства като дарение именно в Бояна. Бояна е само едно от многобройните села по хълмовете на планините, обграждащи като венец Средец. Селяните, както всички пълнолетни здрави българи в тази епоха, служат в армията при война. Именно в тази връзка селото и по-точно неговата крепост, чиито руини са запазени и днес недалеч от църквата, са споменати от византийски и български хронисти във връзка с военни действия през 1015, 1041 и 1048 г. Според информацията в тези хроники мъжете от Бояна били особено силни, горди и смели. В 1041 г. гордостта им не позволила да се крият зад крепостните стени, а излезли да се бият на открито с превъзхождаща ги многократно по численост византийска войска. Но все пак Бояна е била само едно село и възможностите на жителите му стигнали до построяването на малката църква в XI век.

Изглежда, че не особено добрият климат в Средец (през зимата и днес София често е обвита за седмици в гъсти мъгли, а през лятото е много горещо) е карал аристократите да си строят резиденции в селата, разположени в предпланинските хълмове край София. Севастократор Калоян е издигнал свой дом в Бояна. Обществената етика и морал в тази епоха са налагали богатият и овластеният в едно населено място да построи достоен християнски храм за хората, с които живее в селището.

Така се появява Боянската църква и нейните стенописи от 1259 г.

СТЕНОПИСИТЕ

Боянската църква има три живописни слоя, рисувани в XI, XIII и XVI век. Първият живописен пласт, покривал изцяло източната част на храма, датира от XI - XII в. Фрагменти от него могат да се видят в долните части на апсидата и северната стена, горните части на западната стена, западния и южния свод.

Фрагменти от стенописи в Боянската църква “Св. Никола и Св. Пантелеймон”

Според ктиторския надпис през 1259 г. първата живопис е била покрита с нов слой мазилка и върху нея е изрисуван нов слой стенописи.

Боянската църква дължи своята световна известност преди всичко на стенописите от 1259 г., които отразяват изключителните постижения на българската средновековна култура. Живописиста следва общите принципи на изписване на християнски храм, установени с решенията на Седмия вселенски църковен събор, състоял се в Никея през 787 г., които се изпълняват като завършена система от XI в. Всяко от пресъздадените над 240 изображения се отличава с индивидуалност, убедителна психологическа характеристика и виталност.

В първата част на храма в купола е представен величественият образ на Христос Вседържител (Пантократор). Под него, в барабана, са изпи-

сани ангели, а в пандативите - четиримата евангелисти Матей, Марко, Лука и Йоан. Върху челата на арките се намират четири образа на Христос - Емануил, Вехтий денми (по-стар от дните) и неръкотворните Убрус и Керемиди. Следват сцени от Големите църковни празници и Страстите Господни. Композициите са стегнати и лаконични. Вниманието си майсторът е насочил към израза на лицата и към постигане на точното душевно състояние на изображените.

Много интересна е пластичната фигура на архангел Гавраил от лявата част на сцената Благовещение, въздействаща с хармонични пропорции и антична красота. В Разпятие, Слизане в ада, Тайната вечеря, Влизане в Ерусалим, Преображение, Възнесение Господне, Успение Богородично и др. всеки от участниците изживява по свой начин драматизма на събитията. Ярکو впечатление със сложната моделировка на образа оставя одухотворения лик на Христос Благодетел (Евергет).

В първия регистър, сред светците в цял ръст, са изписани 10 военни - Св. Св. Прокопий, Нестор, Димитър, Теодор Тирон, Теодор Стратилат, старецът воин и др. Тук са и безсребърниците Св. Дамян и Св. Козма, Св. Константин и Св. Елена. В олтарната конха е изобразена Св. Богородица с младенца на трон, заобиколена от архангели. Под нея са четирима църковни отци - Св. Григорий Богослов, Василий Велики, Йоан Златоуст, патриарх Герман, обединени в сцената Поклонение на жертвата (Мелисмос). От двете страни на олтара са представени дяконите Лаврентий, Евплий и Стефан. Св. Никола е един от патроните на храма, много популярен светец, известен като покровител на моряци, търговци и банкери, на когото са посветени редица църкви.

В притвора 18 сцени представят житието на Св. Никола. В тях художникът е включил елементи от бита на своите съвременници. В Чудото в морето корабът и шапките на моряците напомнят за венецианската флота. Много реалистично са пресъздадени преживяванията им, както и морската стихия.

В люнетата над входа за притвора е изображението на Св. Богородица с малкия Христос, Св. Анна и Св. Йоаким и благославящата Божия десница. В долните части на стените са представени Св. Екатерина, Св. Марина, Св. Теодор Студит, Св. Пахомий. В южния аркосолий е композицията Дванадесетгодишният Христос сред книжниците, а в северния - Въведение Богородично.

В преддверието са изписани и двама много почитани от българите светци - Св. Иван Рилски (най-старото запазено негово изображение) и Св.

Параскева (Петка). Тук, сред образите на монаси, се намира отшелникът Св. Ефрем Сирий, чиито всевиждащи очи издават богата душевност. От двете страни на входа са представени светците Варвара и Неделя.

Портретите на ктиторите севастократор Калоян и съпругата му Десислава и на българския цар Константин Асен Тих и царица Ирина, изписани в цял ръст, предизвикват най-силен интерес. Калоян държи в ръце модела на църквата, който поднася на Св. Никола. Одухотвореният образ на Десислава, моделиран с изящна линия, излъчва душевно спокойствие и финес. Четирите изразителни портрета, изпълнени прецизно, са едни от най-старите запазени портретни изображения на исторически лица.

В параклиса на втория етаж са запазени неголеми фрагменти от стенописи. Сред тях са църковни отци - литургисти, композицията Дейсис (Моление), Възнесение Господне, Благовещение, Разпятие, Слизане в ада, архангел, млад мъченик и др. Образът на Св. Богородица от Възнесение има изключително излъчване и е забележително постижение в църковната живопис от този период. Изображението на светеца - патрон Пантелеймон се отнася вероятно към XIV в.

Стенописните изображения се отличават с изключителни художествени достойнства и съвършена техника на изпълнение, психологическа дълбочина и сложност, реализъм, изтънченост. Изпълнени са от творец, носител на високо художествено майсторство. Бояна е единствен цялостно запазен по отношение на архитектура и живопис най-изявен паметник на Търновската живописна школа от този период. Художникът е създал богата портретна галерия на свои съвременници.

Световно известните стенописи на Боянската църква имат определено значение в развитието на средновековната българска и европейска живопис, а според думите на френския проф. А. Грабар: "Бояна е най-ценният български принос в средновековното изкуство..."

Но кой е художникът на църквата. В научните публикации до началото на 2008 г. неизменно се пишеше: "Името на художника е останало неизвестно." В това нямаше нищо странно. През Средните векове имената на художниците остават в повечето случаи неизвестни, поради официалното мнение на Църквата, че Бог движи ръката на художника, а не таланта им. За акт на християнска скромност и смирение каноните на Църквата е налагала на художниците да останат анонимни.

Но някои художници не споделяли това мнение и намирали начин да съобщят имената си. При реставрацията на външната западна стена на храма от 1259 г. реставраторите проф. Григорий Григоров и Владимир Цветков

откриха по т.нар. груба мазилка графит "Аз Василий писах (рисувах б.а.)" . Този графит е написан с въглен, с който художниците на стенописи в тази епоха са рисували контурите на образите, т.е. изключено е надписът да е положен от случаен посетител. Грубата мазилка ден-два след полагането и изсъхването ѝ е била покривана от втори пласт фина мазилка, върху която се рисуват стенописите. Художникът е знаел, че името му ще остане покрито от втората мазилка и неизвестно може би стотици години, но все пак един ден хората ще знаят кой е нарисувал тези шедьоври. Разгорялата се дискусия приключи много бързо. Проф. Казимир Попконстантинов и доц. Зарко Ждраков откриха в т.нар. Боянски поменик (списък на български царе и царици, на които в определен ден се чете помен) името "Зограф Василий от с. Субоноша, Серско". Появата на името на един художник в списък за помени, който по закон трябва да съдържа само имена на царе и царици, очевидно може да се обясни само с особени заслуги към Боянската църква. А какви други заслуги може да има един художник към една църква освен да е автор на стенописите. Очевидно по този оригинален начин и селският свещеник в XIII век, възхитен от стенописите, е намерил за необходимо да съобщи на бъдещите поколения името на художника.

Художникът пише на български език както официалните надписи, така и графитите. Село Субоноша, както и целият Серски район до войните 1912-1918 г. са населени изцяло с българи. След войните през XX век жителите му са изселени на територията на днешната България, а на тяхно място заселени гърци от Мала Азия. Днес селото се нарича Неа Сули (Ново Сули).

Учените отдавна са забелязали, че в стенописите се забелязва рисунъка на три "ръце". Главните образи на светски лица и светии са рисувани от един художник, а второстепенни светии на по-трудно видими места от помощници. Действително през епохата църкви с такава площ са се рисували от екипи от 3-4 художници - първомайстор, помощник (калфа) и един - двама ученици. Доц. Ждраков, съдейки по надпис на меча на Св. Димитър, смята, че вторият художник се е наричал Димитър. Оръжията на светците са любимото място за скрито изписване на името на художника, като е избран военен светец, чието име носи автора. Името на третия художник (ученика) засега остава неизвестно.

И така: Василий и Димитър - това са имената на двамата талантиви български художници, сътворили през 1259 г. фреските - шедьоври на Боянската църква.

Стенописите и интериорът на Боянската църква бяха реставрирани

през 2006 - 2008 г. със средства, събрани от фондация "Етерна", сдружение "Плиска" и Министерството на културата на Република България от проф. Григорий Григоров, Владимир Цветков и ЕАД "Реставрация".

Св. Никола Мирликийски - патрон на църквата, стенопис от 1259 г.

Цар Константин Асен Тих и царица Ирина, южната стена на нартекса (втората част на църквата), стенопис от 1259 г.

Фрагменти от стенописите в "Боянската църква"